

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

RELEASE FROM CONTINUING LIFE SENTENCE: MODERN UKRAINIAN REALITIES

Дьо Я.Ю.,
студентка

*Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена дослідженню механізму звільнення засуджених до довічного позбавлення волі осіб. Розглянуто підстави для звільнення згідно із чинними нормами кримінально-виконавчого законодавства України. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо відповідності даного покарання гідному поводженню із засудженими.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, звільнення від відбування покарання, помилування, право на надію.

Статья посвящена исследованию механизма освобождения осужденных к пожизненному лишению свободы лиц. Рассмотрены основания освобождения в соответствии с действующими нормами уголовно-исполнительного законодательства Украины. Проанализирована практика Европейского суда по правам человека относительно соответствия этого наказания достойному обращению с осужденными.

Ключевые слова: пожизненное лишение свободы, освобождение от отбывания наказания, помилование, право на надежду.

The article is dedicated to exploring the mechanism of releasing convicted persons from life sentences. Reviewed release grounds in accord with the existing rules of the Ukrainian penal enforcement legislation. Analyzed practice of European court of human rights in relation this punishment to dignified treatment with convicted persons.

Key words: life sentences, release from continuing sentence, pardon, right to hope.

Постановка проблеми. За майже 20-річну українську практику впровадження такого покарання, як довічне позбавлення волі замість смертної кари, осіб, засуджених до нього, відносять до категорії таких, що не мають передбачуваного механізму звільнення від покарання. За даними Державної кримінально-виконавчої служби України, станом на квітень 2018 р. в установах виконання покарань перебувають понад півтори тисячі засуджених до довічного позбавлення волі, водночас спостерігається зростання цієї кількості в середньому на 50 осіб щороку [1]. Зокрема, за період з 1 січня 2017 р. по 31 грудня 2017 р. в Україні постановлений 21 вирок суду до довічного ув'язнення, що набув чинності. Найбільше довічних вироків винесено в Донецькій і Хмельницькій областях – по 4 довічні вироки. По 3 випадки довічного позбавлення волі зареєстровано в Миколаївській та Чернігівській областях [2]. Отже, із плином часу наша держава опиняється в пастці, оскільки кількість засуджених із таким покаранням зростає, тоді як влада абсолютно зневажливо ставиться до регулювання питання можливості звільнення від довічного ув'язнення. Особливо гостро це відчувається в контексті євроінтеграційних процесів країни.

Стан опрацювання проблеми свідчить про те, що вона практично не вивчена і є однією із правових прогалин сьогодення. Свої дослідження щодо виконання покарання у виді довічного позбавлення волі та звільнення від нього проводили К. Автухов, О. Беца, Т. Дуюнова, Л. Мостепанюк, М. Романов, І. Саленков, О. Степанюк, В. Трубніков, В. Човган, О. Хорошун та інші.

Метою статті є вивчення механізму звільнення від покарання у виді довічного позбавлення волі на теренах України, аналіз законодавчої бази із цього питання. Необхідно розглянути міжнародно-правове регулювання звільнення від довічного ув'язнення, зокрема на прикладах закордонних країн і світового досвіду.

Виклад основного матеріалу. У Кримінально-виконавчому кодексі України (далі – КВК України) у ст. 152 серед підстав звільнення від відбування покарання зазначені такі, як: відбуття строку покарання, призначеного вироком суду; закон України про амністію; акт про помилування; скасування вироку суду і закриття кримінального провадження; закінчення строків давності виконання обвинувального вироку; умовно-дострокове звільнення від

відбування покарання; хвороба; інші підстави, передбачені законом. Особливої уваги потребують дві з них, а саме помилування та хвороба засудженої особи, оскільки вони об'єктивно надають можливість звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі [3].

Хворобливий стан засудженого є досить ґрунтовною підставою для звільнення, тому що фактично виключається одна з найголовніших функцій покарання у виді довічного позбавлення волі – караність, оскільки особа, замість обмежень, покладених на неї в установі виконання покарання, відчуває обмеження особистісного характеру, пов'язані з її життям та здоров'ям. Пленум Верховного Суду України постановою № 8 від 28 листопада 1973 р. «Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу» (зі змінами) роз'яснив, що звільнення через хворобу від відбуття покарання в місцях позбавлення волі може бути застосоване судом до тих засуджених, які захворіли під час відбуття покарання, і ця хвороба перешкоджає останньому, тобто коли подальше утримання в місцях позбавлення волі загрожувало їхньому життю або може призвести до серйозного погіршення здоров'я чи інших тяжких наслідків [4].

Обов'язковому проходженню медичного обстеження з метою підготовки та подання до суду матеріалів для вирішення питання про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання підлягають ті з них, які захворіли в установах виконання покарань (далі – УВП), а також особи, які захворіли до засудження, але їхні хвороби внаслідок прогресування набули характеру, зазначеного в переліку захворювань, які є підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання. Перелік захворювань, які є підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання, є додатком до Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженого спільно Міністерством юстиції України та Міністерством охорони здоров'я України 15 серпня 2014 р. № 1348/5/572. Серед таких захворювань виділено туберкульоз; інфекцію вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ/СНІД); лепру; новоутворення; хвороби ендокринної системи; психічні розлади; хвороби нервової системи й органів чуття, кровообігу, дихання,

травлення, нирок, кістково-м'язової системи та сполучної тканини; хвороби обміну; анатомічні дефекти внаслідок захворювання чи травми; променеvu хворобу [5].

Використання хвороби засудженого до довічного позбавлення волі як підстави для звільнення є досить новим для української практики. Вперше це сталося 3 листопада 2017 р. у Вінницькій області, де апеляційний суд звільнив від відбування покарання Олександра Каверзіна, засудженого 2002 р. до довічного позбавлення волі за вчинення тринадцяти епізодів умисного вбивства за обтяжуючих обставин, завдання тяжких тілесних ушкоджень, незаконне зберігання вогнепальної зброї, бандитизм та розбій. Зокрема, він обвинувачувався у вбивствах семи осіб, серед яких троє працівників міліції, які намагалися перешкодити скоєнню ним злочинів. У рішенні апеляційний суд акцентував увагу на тривалій сенсорній ізоляції особи (відсутності зору), що зумовлює обмеження особи в самообслуговуванні, ідентифікації, комунікації, трудовій діяльності. Встановлені під час апеляційного розгляду обставини переконали суд в тому, що наявне захворювання засудженого перешкоджає подальшому відбуванню покарання, та він підлягає звільненню [6].

У практиці Європейського суду з прав людини визначальним є рішення «Лорс проти Нідерландів» («Lorse and others v. the Netherlands») від 4 лютого 2003 р. (заява № 52750/99) щодо хвороби, яка перешкоджає відбуванню засудженого покарання, де в п. 63 Європейський суд з прав людини наголосив на тому, що цілковита сенсорна ізоляція пов'язана зі втратою зору, поєднана з тотальною соціальною ізоляцією, може знищити особистість і становить форму негуманного поводження, яка не може бути виправдана потребами гарантування безпеки за будь-яких причин [7].

У світовій історії також відомі випадки звільнення засуджених до довічного позбавлення волі у зв'язку із хворобою. Зокрема, як військовий злочинці перед міжнародним трибуналом у Нюрнберзі постали грос-адмірал Еріх Редер і нацистський міністр економіки, президент Рейхсбанку Вальтер Функ. Обидва були визнані винними і засуджені до довічного ув'язнення, хоча Е. Редер просив замінити його розстрілом. Вирок відбували в берлінській в'язниці Шпандау. До 17 січня 1955 р. Е. Редер залишався у в'язниці, після чого його звільнили з-під варти за станом здоров'я. Там же, на такій самій підставі згодом, 1957 р., звільнений В. Функ.

Другим варіантом для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, КВК України передбачає можливість подання клопотання засудженим про його помилування після відбуття ним не менше двадцяти років призначеного покарання. Відповідно до конституційного розподілу повноважень органів державної влади, виключне право здійснювати помилування засуджених осіб має Президент України. Процедура регулює Положення про порядок здійснення помилування від 21 квітня 2015 р. № 223/2015. Помилування засуджених здійснюється заміною довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років. Клопотання про помилування подається особою через адміністрацію установи виконання покарань або іншого органу, що здійснює виконання кримінальних покарань. Порядком подання до Адміністрації Президента України матеріалів за клопотаннями про помилування засуджених та виконання указів Президента України про помилування від 28 вересня 2012 р. № 1439/5 передбачено, що таке клопотання оформлюється засудженим власноруч у довільній формі [8]. Адміністрація має невідкладно зареєструвати його в журналі обліку клопотань про помилування засуджених за відповідною формою і протягом п'ятнадцяти днів зі дня подання направити до Адміністрації Президента України разом із копіями вироку, ухвали і постанови суду, характеристикою про поведінку особи з викладеною письмово думкою

адміністрації і, зазвичай, спостережної комісії або служби у справах дітей про доцільність помилування, а також іншими документами і даними, що мають значення для розгляду питання про застосування помилування. Засудженому також надається можливість долучити до особистого клопотання про помилування інші документи, які, на його погляд, мають значення для застосування помилування.

Окрім засудженої особи, до Адміністрації Президента України із клопотанням про помилування безпосередньо можуть звертатися голова або інший член Комісії при Президенті України у питаннях помилування, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента України з прав дитини, Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю, Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу [9, с. 9].

У разі відхилення клопотання про помилування засудженої особи повторне клопотання щодо неї за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути внесено на розгляд не раніш як через рік із часу відхилення попереднього клопотання. Варто зазначити, що до липня 2015 р. повторний розгляд клопотання про помилування міг здійснюватися не раніш як через 5 років.

Про помилування засудженого Президент України видає відповідний указ. На відміну від інших нормативних актів, акти про помилування не підлягають публікації в офіційних друкованих виданнях та на веб-сторінках. Так, згідно з Указом Президента України № 49/2018 від 28 лютого 2018 р. звільнено з Качанівської виправної колонії № 54 в Харківській області засуджено до довічного позбавлення волі Любов Кушинську. Її було засуджено 2004 р. та де-юре, з урахуванням змін, внесених до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення в строк покарання, на момент звільнення жінка вже відбула 27 років і 9 місяців із призначеного їй покарання. Ця засуджена стала двічі прецедентом у національній правовій системі, оскільки була вперше засудженою жінкою до довічного ув'язнення та стала першою, кого від цього покарання звільнили.

Сьогодні в Україні довічно засудженим гарантуються тільки такі можливі варіанти звільнення від відбування покарання. Варто зазначити, що реального механізму звільнення, зокрема умовно-достроково, такої категорії засуджених немає. Хоча в разі застосування прогресивної системи відбування покарання можливості помилування (дострокового звільнення) є, з одного боку, свідченням гуманності суспільства, що дає злочинцю, який хоче повернутися до нормального життя, ще один шанс, з другого – бажаною перспективою для нього, що буде спонукати засудженого до відповідної правомірної поведінки під час відбування обов'язкового терміну покарання [10, с. 348].

У Рекомендації № Rec (2003) 22 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про умовно-дострокове звільнення» від 24 вересня 2003 р. зазначається, що умовно-дострокове звільнення є одним із найефективніших і дієвих способів попередження повторного вчинення злочинів, що сприяє поверненню в суспільство засудженого шляхом його планомірної та підконтрольної ресоціалізації. У п. 4а Рекомендації Комітету зазначено, що для зменшення несприятливих наслідків позбавлення волі і сприяння поверненню засудженого в суспільство за умов, які гарантували б безпеку цього суспільства, умовно-дострокове звільнення повинно бути відповідно до закону доступним кожному засудженому, зокрема особам, що засуджені до довічного позбавлення волі. Умови, яким має відповідати засуджений, повинні бути очевидними та зрозумілими, також вони мають бути реалістичними, тобто зважати на особу засудженого, соціальну та економічну ситуацію, доступність програм ресоціалізації. Рекомендація не вважає умовно-достроковим звільненням амністію та помилування [11].

В інших країнах, відповідно до загальноприйнятої класифікації, є три види системи умовно-дострокового звільнення, зокрема і для засуджених довічно: автоматична (коли засуджені мають право на дострокове звільнення за виконання деяких вимог), дискреційна (коли звільнення не є правом засуджених і залежить від розсуду адміністрації) та змішана (коли до окремих категорій засуджених за менш тяжкі злочини застосовується автоматична система, а до інших категорій застосовується дискреційна). Такий поділ не здійснюється за критерієм автоматичності розгляду умовного звільнення після певного строку чи розгляду за заявою засудженого, – класифікація, яка існує паралельно, а тільки за критерієм наявності права на звільнення за умови виконання вимог закону [12, с. 8].

Якщо порівнювати таку характеристику з вітчизняною ситуацією, то суб'єктивне право засудженої особи на розгляд її клопотання має гарантуватися обов'язково, але його виконання має місце тільки після встановлення юридичного факту (відповідності всім вимогам для застосування до неї помилування), разом з яким виникає обов'язок держави задовольнити таке право. Саме тому і доцільно характеризувати таке право засудженого як сподівання на розгляд та задоволення його клопотання про помилування як дискреційні повноваження державної влади в особі Президента України.

Якщо під час призначеного особі покарання вона дійсно стала на шлях виправлення, то наявність у неї можливості дострокового звільнення від відбування призначеного покарання в жодному разі не буде порушувати принципи справедливості й адекватності, застосовані під час його призначення. Якби ж ці принципи порушувалися, то тоді доцільно виключити можливість звільнення достроково за будь-яких умов, незалежно від виду та строку призначеного покарання [13, с. 164].

Більшість країн, в яких може призначатися покарання у виді довічного позбавлення волі, має виділені механізми розгляду пропозиції перегляду вироку після відбування мінімального періоду, встановленого законом. Головним елементом ефективної політики у сфері довічного позбавлення волі є розроблення справедливої, добре обміркованої та гуманної процедури, що дозволить оцінити готовність того чи іншого довічно ув'язненого до виходу на свободу. Для дієвості такого механізму необхідно мати чіткий і ясний перелік умов, яким має відповідати засуджений для отримання можливості звільнення від відбування покарання. У міжнародній практиці така ситуація дістала назву «право на надію» (англ. *right to hope*), тобто право засудженого сподіватися на можливе, перспективне звільнення від довічного ув'язнення. Якщо ж такого переліку немає або процедура некоректна, то право на надію нівелюється і, як наслідок, можливим стає порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., а саме в частині заборони нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання [14].

Європейський суд з прав людини розглядав це питання в рішеннях «Кафкаріс проти Кіпру» («*Kafkaris v. Cyprus*») (заява № 21906/04) від 12 лютого 2008 р. та «Лазло Магіяр проти Угорщини» («*László Magyar v. Hungary*») (заява № 73593/10) від 20 травня 2014 р. У рішенні «Кафкаріс проти Кіпру» Суд зазначив, що коли наявна можливість перегляду в національному законодавстві довічного ув'язнення з метою його пом'якшення, скорочення, зупинення чи умовно-дострокового звільнення, то цього достатньо для задоволення положень ст. 3 Конвенції. Довічне ув'язнення не можна вважати «таким, що може скоротитися» тільки через те, що на практиці воно може бути відбуто в повному обсязі. Для цілей ст. 3 Конвенції достатньо того факту, що довічне

позбавлення волі може бути скорочене де-юре та де-факто [15]. У цій справі заявник не зміг довести свою правоту, але вона стала однією із ключових у практиці Суду, і на неї він також посилався, вирішуючи спір «Лазло Магіяр проти Угорщини». Угорська процедура дуже схожа з українською, за винятком додаткового підпису міністра юстиції Угорщини. Під час розгляду справи Суд взяв до уваги той факт, що процес помилування є цілком непередбачуваним, а вся процедура цілковито непрозорою, оскільки ні президент, ні міністр не зобов'язані пояснювати своє рішення. Також у рішенні було зазначено, що дивно вимагати виправлення від засудженого і не надавати йому інформації про те, чи буде в майбутньому з невизначеною датою встановлений механізм, який дозволить розглянути питання про можливе дострокове звільнення. Засуджений до довічного позбавлення волі має право знати на самому початку свого строку, що йому потрібно зробити для того, щоб було розглянуто його питання про дострокове звільнення, за яких умов воно буде розглядатися, зокрема, коли це буде можливо. У п. 34 передбачено, що право на надію звільнення повинно бути із самого початку відбуття покарання, а не бути правом, якого можна набути залежно від вже відбутого строку. Щодо цього заявника Суд одностайно постановив порушення ст. 3 Конвенції [16].

Можливим варіантом розв'язання проблеми звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі може стати приклад закордонних країн. Помилування довічно засуджених застосовується в багатьох розвинених країнах, де лише деякі особи засуджені до довічного позбавлення волі, залишаються в місцях позбавлення волі до кінця свого життя, а натомість значна їх кількість за дотримання певних умов може розраховувати на дострокове звільнення. Важливим заходом є встановлення після виходу на свободу особи, яка була засуджена до довічного позбавлення волі, нагляду відповідних органів (наприклад, в Україні це можуть здійснювати органи пробації), а за невиконання низки встановлених до них вимог (порушення порядку чи вчинення злочину) можуть бути знову направлені до місць позбавлення волі. Тому середня кількість років, яку засуджені до довічного позбавлення волі відбувають в умовах виконання покарань за кордоном становить: у Сполучених Штатах Америки – 7 років, у Швеції – 9, у Великобританії – 14–15, у Франції – 17–18 [17, с. 43]. Зменшення кількості років також може позитивно відбитися й на фінансовому забезпеченні засуджених, оскільки держава витрачає значні кошти на їх утримання в досить складні економічні часи. Окрім того, вчені також звертають увагу на психологічний аспект звільнення, адже після нього засуджені до довічного позбавлення волі найрідше потрапляють за грати [18, с. 268].

Висновки. Усі вищезазначені факти свідчать, що українська пенітенціарна система звільнення балансує на небезпечній межі. Підстави для звільнення мають бути прописані в законодавстві, визначені чітко і зрозуміло, гарантуватися із самого початку відбування покарання засудженим, інакше практика нашої країни іде всупереч положенням ст. 3 Конвенції. Знову ж таки відсутність реального механізму звільнення від покарання у виді довічного позбавлення волі можна порівняти з індульгенцією, оскільки засудженому надається свобода у вчиненні інших правопорушень на території установи виконання покарання, тому що сукупність вироків за наступні злочини все одно поглинається довічним позбавленням волі. Отже, втрачаються найголовніші цілі покарання – виправлення засудженого та попередження нових суспільно небезпечних діянь. А чи не цього намагається досягти держава під час відбування покарання небезпечних елементів нашого суспільства?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. У Києві представили стрічку «ПЖ» та обговорили дотримання прав довічно засуджених осіб. 11.04.2018 р. / Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?news=u-kyjevi-obhovoryly-problematyku-povyazanu-iz-dotrymannyam-prav-osib-zasudzhenyh-do-dovichnoho-pozbavlennya-voli>.
2. Торік в Україні 21 людина отримала довічне ув'язнення. 08.02.2018. / 112. Новини України. URL: <https://ua.112.ua/suspilstvo/mynuloho-roku-v-ukraini-21-liudyna-otrymala-dovichne-uviaznennia-432338.html>.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 2004. № № 3–4. Ст. 21
4. Про практику застосування судами законодавства про звільнення відвідбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу: постанову Пленуму Верховного Суду України від 28 вересня 1973 р. № 8. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (1973–2004 рр.): офіційне видання / за заг. ред. В. Маляренка. К. 2004.
5. Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України № 1348/5/572 від 15 серпня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14>.
6. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 3 листопада 2017 р. у справі № 127/22694/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70007629>.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лорс проти Нідерландів» (“Lorse and others v. the Netherlands”) від 4 лютого 2003 р. (заява № 52750/99. URL: <http://echr.ketse.com/doc/52750.99-en-20030204/view/>.
8. Про затвердження Порядку подання до Адміністрації Президента України матеріалів за клопотаннями про помилування засуджених та виконання указів Президента України про помилування: наказ Міністерства юстиції України № 1439/5 від 28 вересня 2012 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1667-12>.
9. Про Положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 21 квітня 2015 р. № 223/2015. Урядовий кур'єр. 2015. № 76. С. 9.
10. Бараш Є. Загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі. Вісник Асоціації кримінального права України. 2015. № 1 (4). С. 344–354.
11. Про умовно-дострокове звільнення: рекомендація № Rec (2003) 22 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 24 вересня 2003 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_665.
12. Човган В. Європейський суд посилює свою позицію щодо перспективи звільнення для довічно позбавлених волі. Права людини: інформ. бюл. Харк. правозахис. групи. 2014. № 16. С. 7–9.
13. Автухов К. Європейський вибір для засуджених до довічного позбавлення волі: чи бути йому? Юридична Україна. 2015. № № 10–12. С. 162–167.
14. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кафкаріс проти Кіпру» (Kafkaris v. Cyprus) (заява № 21906/04) від 12 лютого 2008 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-2237&filename=002-2237.pdf&TID=thkbhnlzk>.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лазло Магіяр проти Угорщини» (László Magyar v. Hungary) (заява № 73593/10) від 20 травня 2014 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-154661%22%5D%7D>.
17. Мостепанюк Л. Звільнення від відбування довічного позбавлення волі: можливість запровадження в Україні. Судова апеляція. 2015. № 2. С. 41–49.
18. Мальчевська А., Микитась І. Актуальні питання помилування засуджених до довічного позбавлення волі. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 6. С. 262–269.